

ra reveláció volt e mű, és benne a szellemeket látó *Geisterseher* alakja. Kevésé köztudott, hogy Arany költői kiképzésének első szakasza éppen német irányultságú volt. Ritka eset, hogy Arany versében hivatkozik külföldi szövegekre. Itt viszont a harmadik képhez kapcsolva maga közli egy jegyzetben: Schiller *An der Quelle* versének Szemere Pál adta magyar fordításából kölcsönöz: „Hiszen két boldog szerelmes / Kis kunyhóban is megfér.”

Hogy olcsó megoldást javasoljak: Arany legalább annyira hitt a szellemekben, mint a Petőfi és általa is imádtott Schiller.

Voigt Vilmos

Ajánlott szakirodalom (az Arany-filológián túlmenően). *Szigeti Jenő*: Tülvilági kalandok. A magyarországi 19. századi spiritizmus története. Egyháztörténeti Szemle 15/3 (2014) 101–113.; *Tarjányi Eszter*: A szellem ösvényén. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai. Budapest, 2002; *Tordai Vilmos*: Okkult elemek a magyarság életében. Budapest, 1922; *Voigt Vilmos*: Jelek és vallások. Szeged, 2015. 175–198.

Arany János szókincse, költői szótára

A szókészlet nagysága

A szókészlet, a szókincs iránti érdeklődés folyamatos. Amióta gondolkodunk a nyelvről, a legizgalmasabb kérdés az: hány szót ismerünk, hány szót használunk? Mivel ez egyetlen élő ember esetében sem mérhető fel, a tudományos problémákat (mármint azt: hogy mi is valójában a szó) leszámítva a lezárt írói-költői életművekhez fordulunk. Az ő esetükben meg lehet számolni, hány szót használtak (írtak le) életükben. Még akkor is marad talány: lehet, hogy ennél többet ismertek, csak azt nem írták le... Persze van egy másik érdeklődési irány is. Az irodalom, az irodalmi nyelv felől. Mekkora a szókészlete az egyik, s mekkora a másik írónak? Vajon milyen jelentésben ismerte-használta az adott író az adott szót? Erre kíváncsi az irodalmáron kívül az irodalmi nyelv kutatója, a stilisztá. Ha arra gondolunk, hogy egy híres mondás szerint „*A történelem szavakba merevült múlt*”, akkor a történészek, művelődéstörténészek, nyelvtörténészek, néprajzkutatók stb. számára is igen fontos lehet, hogy mikor, ki, milyen értelemben használt egy-egy szót.

Ezeknek az izgalmas kérdéseknek a megválaszolására, segítségül több tudományág számára készülnek az írói szótárak.

Szóelőfordulás, szóalak, szó

Előbb tisztázzuk azt, hogy mit jelent egy író, költő életében a szavak száma. Nem mindegy, hogy szóról, szóalakra vagy szóelőfordulásról beszélünk-e. A szóelőfordulás azt jelenti, hogy az illető személy életében hány szót írt le (értelemszerűen egy szót akárhányszor, sokféle alakban). Egy lezárt életmű esetében a szóelőfordulás kiszámítása ma már egyszerű technikai művelet. A szóalak egy szó ragozott-jelezett-képzett alakját jelenti. A szótári szó pedig egy konkrét szófajú és jelentésű szó alakját. Kevésé érdekes, hogy egy író életében hány szóelőfordulás (leírt szó) van, hiszen ez részben a szerencsétől függ. Egy 23 évesen meghalt költő valószínűleg kevesebb szót írhatott le, mint egy 100 évig élt. Viszont nagyon is érdekes, hogy hány szót (szótári szót) ismert, használt, hiszen valójában ez vethető össze másokkal.

Az egyetemi alappélda egy Csokonai-idézeten mutatja be a különbséget: „*Ott kevélykedj bíboroddal / Ékesebb bíborja közt! / Ott kevélykedj illatoddal / Kedvesebb illatja közt!*” Szóelőfordulás (minden egyes szó): 12. Szóalakok száma: ott, kevélykedj, bíboroddal, ékesebb, bíborja, közt, illatoddal, kedvesebb, illatja – 9. Szó (szótári szó): ott, kevélykedik, bíbor, ékes, közt, illat, kedves – 7. Mint látható, ebben az egyetlen versszakban a szótári szavaknak csaknem kétszerese a szóelőfordulások száma: 7 : 12.

Írói szótárak, adattárak

A világban már több nagy írói szótár született. Pl. Hriszto Botev-, Goethe-, Ibsen-, Miczkiewicz-, Puskin-, Dante-, Shakespeare-, Aquinói Szent Tamás-szótár. A Goethe-szótár például kb. 90 ezer szót tartalmaz.

Ameddig nem született meg a Petőfi-szótár, fogalmunk sem volt, hogy Petőfi Sándor költői-írói életművében hány szót használt. A négykötetes szótár megszületett (szerk.: J. Soltész Katalin, Szabó Dé-

nes, Wacha Imre, Gáldi László, 1973–1987), s azóta tudjuk, pontosan: 22 719 szót. A Juhász Gyula költészetét feldolgozó szótár (szerk.: Benkő László, 1972) kerekén 12 000 szót tartalmaz. Ez persze nem jelenti azt, hogy Juhász Gyula csaknem feleannyi szót ismert – csak annyit, hogy 1373 versében ennyi van. Nem írói szótár, hanem adattár (teljes szójegyzék) a Debrecenben készült Csokonai-szókincstár (Jakab László, Bölcskei András, 1993, 2001), amelyben például Csokonai 16 színművében előforduló 85 543 szóadat alapján 9812 szótári szót, vagy a Balassi-szótár (Jakab László, Bölcskei András, 2000), amely pedig 4 353 szótári szót sorol fel. Az ilyenfajta szótárakat konkordanciatárnak is nevezik (konkordancia – valamely műben használt szavak összes előfordulását közlő szótár, szójegyzék). Elkészült, és a világhálón elérhető a Mikes Kelemen-szótár. Ez utóbbi talán magyarázatra szorul. Mikeset a *Törökországi levelekről* tartjuk számon, de tudni kell, hogy sokat fordított franciáról magyarra. A kritikai kiadás 6000 oldalából („csak”) 300-at tesznek ki a híres levelek. A Mikes-szótár jóvoltából kiderül, hogy Mikesnél a szóelőfordulások száma kb. másfél millió, s ezt így értékelik a szerkesztők: „*Ez a mennyiség háromszor több Petőfi életművénel és ötször több József Attiláénál. A magyar irodalmi és köznyelv szótárának – közismertebb nevén a Nagyszótárnak – elektronikus szövegkorpusza, amely 1772-től napjainkig tartalmaz szövegeket, jelenleg mindössze tizennyolcszorosa a Mikes-korpusznak.*” (Kiss 2015) A Mikes-szótár az interneten érhető el (Magyar Elektronikus Könyvtár). A József Attila-szótár készítése „cédulázós” módszerrel már az 1950-es években elkezdődött, csak nemrégiben, a számítógépes technika hatására gyorsult fel, s hírek szerint nemsokára befejezik (Mártonfi 2014).

Az írói szótárak egyik magyar „ősének” tekinthető – ráadásul Arany Jánoshoz is kapcsolódik – Lehr Albert középiskolai tanár több kiadásban megjelent (1880/1922) munkája: *Toldi – költői elbeszélés* magyarázata. Lehr Albert – a tanítást megkönnyítendő – nyelvi magyarázatokat fűz a *Toldi*hoz. Az I. énekhez kapcsolódót így kezdi: „A kopár szik sarja: szík = szíkföld, szíkes föld, a melynek szíksós tartalma van. V. ö.: 'Ördögskeretet korbácsol a szíken az alszél' (Elv. Alk.) stb. Kopár nemcsak annyit tesz, hogy 'pusztá', 'terméketlen', hanem 'letarolt', 'koppadt', - mint 'itt' is (I. VII. É. 9. 'kopár ősz, tarlós'). *Sarja* = a mi fű rajta terem; minthogy pedig most takarítják az eleje-szénát = *sarjú*, a mi levágott fű tövből hajt.” (Lehr 1922: 82–83.)

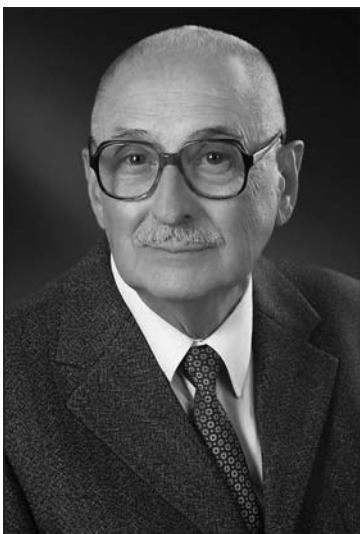
Sajátos írói szótár a *Jókai-szótár*. Nem teljes írói szótár, mert csak az Unikornis Kiadó százketetes Jókai-kiadásában megjelent köteteknek a mai befogadó számára szokatlan vagy ismeretlen szavait magyarázza. Ám így is 22 715 szót tartalmaz, archaikus, tájnyelvi magyar szavakat és francia, angol, német stb. szavakat (Balázs és szerzőtársak é. n. [1992]).

Beke József Nagykőrösön Arany János-kultuszban nevelkedett, majd a szegedi egyetemen kitűnő nyelvészek (Mészöly Gedeon, Klemm Imre Antal) iskolájának hatására, tudós középiskolai tanárként, Benkő László ösztönzésére látott hozzá írói szótárainak készítéséhez. Első munkája az 1991-ben megjelent *Bánk bán-szótár* volt. Ennek szóanyaga: 2882 címszó. (A később említendő *Toldi-szótár*é, mely a trilógiának csak első részét dolgozza fel, csaknem ugyanennyi: 2873 szó.) Beke József második vállalkozása, a *Zrínyi-szótár* (2004) 6882 címszót tartalmaz, harmadik munkájában, a *Radnóti-szótárban* (2009) 5153 címszó van.

A középiskolai oktatásban és az egyetemen is azt halljuk: Arany János lehet a legnagyobb szókincsű költő. De mennyi az annyi? A *Toldi-szótár* bevezetőjében Pásztor Emil (1986: 8.) így szabadkozik: „*A Petőfi-szótár színvonalán álló teljes Arany-szótárunk (mely Arany János egész költészetének, prózai munkásságának, levelezésének stb. minden szavát feldolgozná és közreadná) alighanem még évtizedekig nem lesz, mert Arany életművének szövegterjedelme legalább ötszöröse a Petőfiének, márpedig köz-tudomású, hogy a Petőfi-szótáron negyed évszázadig dolgozott egy tudományos munkaközösség.*” 1986-tól valóban több, egészen pontosan három évtizedre volt szükség, hogy 2016-ra (legalább a verses művek szóanyagából) elkészüljön ez az *Arany-szótár*; igaz, egyetlen ember, Beke József nyolcvéves önzetlen munkája révén, s kiderült az is, hogy Arany verseinek szókészlete azért nem nagyobb Petőfi teljes szókészleténél, hiszen pontosan 22 423 szót szótárzott a kutató, szerkesztő. Ezek szerint a Petőfi: Arany szógyűjtés állása: 22 719 : 22 423 Petőfi javára, de tudni kell, hogy amíg Petőfi esetében a teljes költői-írói életműről van szó, addig Arany esetében csak a költőiről, ami értelemszerűen kisebb számot jelent.

Beke József

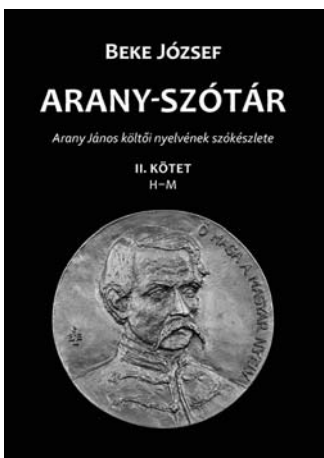
Beke József tanár úr nagykőrösi indíttatással közelített Arany Jánoshoz. Saját maga így vall erről: „*Amikor nagykőrösi kisiskolás koromban először kibetűztem Arany János nagyszerű balladájának címét: Tengeri-hántás, bizony valamilyen különleges (hántás?), de mindenképpen a tengeren végzett műveletre gondoltam, eszembe sem jutott, hogy ez arról a tevékenységről szól, amelyen mindig szívesen vettem részt, csakhogy azt kukoricafosztásnak hívtuk. Arany a címbe kifejezést Nagyszalontáról hozta*

Beke József

a szótárírás, sokféle fejeletem volna. Hármat mondok, az első az, hogy minden alkotó, akivel foglalkoztam, sok gyönyörűséget adott, gondoljuk el, most öt év óta naponta igen jó társaságban vagyok: Arannyal. A második egy Zrinyi-idézet: »Az embernek ez világon semmi dolgában [...] nem lehet csendessége, sem az ő lelke másban meg nem nyughatik, hanem mikor valami jó igyekezetet téveszen fel magának, jó véget vészen fel elméjében, a kiben untalan foglalatossá és gyönyörködéssel fűradossá« (Mátyás-tanulmány). Az eltelt időben volt részem bőven fűradossáiban is, gyönyörködésben is. Nem vagyok költő, csak egy nagykörösi gyökerű Arany-hívő magyartanárra, a harmadik fejeletet a költőtől veszem kölcsön, aki így írt a Csaba királyfi Előhangjának végén, amikor érezte, hogy talán nem tudja már befejezni:

Mi emel? mi tart fönn? mi sugall? mi biztat? ...
Kebelem egy hangja. Követem is aztat.
Egy hang, mely csilingel az égi madárban,
Hogy lerombolt fűszkét rakja késő nyárban;
Mely a pók fonalát százszor megfonatja,
Noha fűstbe százszor menjen áldozatja;
S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad:
»Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: irjad!«»

Az „Arany-szótár” borítófedele

magával, de Kőrösön írta ezt a művét, ahol a tengeri szónak 'kukorica' jelentését csak ebben a tréfás szólásban ismeri, aki egyáltalán ismeri: tengeri fürdőt vesz, vagyis kukoricát kapál. Hasonló félreértésre adott okot az is, amikor az iskolában a Toldi e sorához értünk: »Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette«. Kedves tanárnőnk – látván, hogy nem értjük – röviden igyekezett helyes útra terelni gondolatainkat: »ez tulajdonképpen nem más, mint mögötte«. Csakhogy ez nekünk, körösi gyerekeknek éppen úgy igealak volt, mint a versbeli »megette«. És ekkor kaptuk az első szakszerű magyarázatot arról, hogy nemcsak mögött és mögötte van a magyar nyelvben, hanem ugyanilyen jelentésű megett és megette is, meg arról is, hogy a névutó így, a ragos főnévvel is előfordulhat.»

Kevés olyan elkötelezett, szinte kódexmásolói szerzetes magatartású tudós tanárt ismerek, mint Beke József tanár úr. Sziszifuszi munkáját napi penzumként a gimnáziumi oktatás mellett végezte évtizedeken át. Az Arany-szótárt leszámítva ezért soha nem kapott támogatást (az Arany-szótár kutatómunkáját a Nemzeti Kulturális Alap támogatta). Példamutató magatartásáról – amikor még nem lehetett bizonyos munkája befejezésében – ő maga szerényen így nyilatkozott: „Ha valaki kérdezné, miért vállaltam és vállaltok ilyen önkéntes munkát, mint a szótárírás, sokféle fejeletem volna. Hármat mondok, az első az, hogy minden alkotó, akivel foglalkoztam, sok gyönyörűséget adott, gondoljuk el, most öt év óta naponta igen jó társaságban vagyok: Arannyal. A második egy Zrinyi-idézet: »Az embernek ez világon semmi dolgában [...] nem lehet csendessége, sem az ő lelke másban meg nem nyughatik, hanem mikor valami jó igyekezetet téveszen fel magának, jó véget vészen fel elméjében, a kiben untalan foglalatossá és gyönyörködéssel fűradossá« (Mátyás-tanulmány). Az eltelt időben volt részem bőven fűradossáiban is, gyönyörködésben is. Nem vagyok költő, csak egy nagykörösi gyökerű Arany-hívő magyartanárra, a harmadik fejeletet a költőtől veszem kölcsön, aki így írt a Csaba királyfi Előhangjának végén, amikor érezte, hogy talán nem tudja már befejezni:

Arany-szótár

Az Arany János költői nyelvének szótára (rövidítése: AranySz.; Beke 2017) 262 404 szóelőfordulásból 22 423 szótári szót (egyedi szót) tartalmaz, értelmez, magyaráz. Az óriási szövegmennyiség csak három kötetben fért el a következő megosztás szerint: I. kötet 872, II. kötet 964, III. kötet 1180 oldal. A kötetek borítóján Sz. Egyed Emma Arany János emléklapok látható, a borítóján Muhi Anna tervezte. Lássunk három szócikket, maradva a korábban már említett példánál, „a kopár szik sarja”:

„kopár 13 mn, fn

1. mn 1 'szinte növényzet nélküli, sivár (terület, hely)' Ég a napmelegtől a kopár szik sarja (Toldi I-1); És a sziklavidék, a kopár völgy, édeni kertté / Díszesedék (Az elv. alk. VI-229)

2 (átv) 'szépségétől megfosztott; üres; reménytelen' De kopár, sivatag jövőm láthatára: / Mért fussak felé, ha nem ígér enyhülést! (uo. 10); Pusztá a szívem, mint kopár őszi tarló, / Amelyről leszedte a kalászt a sarló (Toldi VII-9) / ~on Hadd nézzek a multra, nézzek a

jövőre. / Szomorú egy látvány! ime ott terülnek / Mögöttem s előttem, mindenik kopáron (Mint egy alélt... 2)

II. fn 'sivár, dísztelen, kopár hely' Elsohajt a lágy szél, mely a tavaszt hozza, [...] S ime, fűben-fában megmoccan az élet; / Megmozdul az élet, felül, a kopáron (A rodostói temető 0-4); Te mondd, ahogy isten / Adta mondanod, / Bár pusztá kopáron /.../ Vész is ki dalod (Mindvégig 7)

sarj 9 fn

1 'növény fiatal hajtása, sarjadéka'; A négy fűz elárvult sarjai tán élnek / Ma is, oltalmában fejedelmi személynek (Toldi sz. XII-104/a)

2 (átv) 'utód; leszármazott' Egy dicső ház végső sarja – /.../ Nem lehet, ha birtok már nincs, / Sem szijgyártó, sem kovács (Rangos koldús 7); Gyulafi nemzetség sarja mind a kettő, / Egy napon és órán hajtá őket egy tő, / Iker magzatai egy édesanyának (Toldi e. II-17)

*3 (átv) 'vmely létrejövő alkotás, mű' Oh Múzsza! [...] te / A versek jóltevő bábája vagy: / Törvényes a sarj, vagy törvénytelen, / Az végre mindegy, csak te légy jelen (Bolond Is. II-2) Vö. törvényes

sarjad 2 i

1 '(növény) kelőben, növekvőben van' Midőn sarjad a fű, és virággzik a fa, / Mindenütt uj erő buzog fel, dagadva [...] Oh! akkor szeretnék vígan énekelni (Hiú sovárgás 3)

*2 (átv) 'vmi életre kel; feléled' ...mily nagy érdem az, / Minő erény, mely e hálátalan / Pályán a késő hála újra sarjadt, / Nem hervatag babérait szedi (Tanári jubileumra 2)

[szik] 3 fn szík

1 'szikót tartalmazó talaj, földterület' Ég a napmelegtől a kopár szík sarja (Toldi I-1); Egyszer a sík közepén neszt hallok: ha! oda nézek: / Hát ördögszekeret korbácsol a szíken az alszél (Az elv. alk. I-131)

*2 (jelzőként) 'ilyen talajon lévő' Szóváltás, azután perelés lőn: [...] Végre birokra, tőrökre, marokra, ököltre kerültek, / És miután egymást egy szík szamukába [=pocsolyába] terítették, / Ernyedvén keveset, hűlvén is a hús fűrödőben, / Szétváltak (Az elv. alk. I-443)"

A szótárhoz készült statisztikából más is kiderül. Például Arany leggyakoribb szavainak a száma. Értelemszerűen a leggyakoribb (leggyakrabban használt) szavaink főleg a névelők, kötőszók, számnevek. Készítettem egy válogatást a statisztikából, ami arra kíván rámutatni, hogy az efféle szóstatisztikák nemcsak egy költő stílusára, műveltségére, hanem talán még a világgképére is utalhatnak.

Arany János leggyakoribb szavai (teljesebb szólista található a AranySz.-ban): 1. a, az 21 712; 2. nem 4563; 15. nagy 1390; 26. most 892; 30. mond 831; 33. szó 786; 37. szem 759; 38. király 748; 39. lát 734; 43. szép 705; 49. ember 565; 50. nap 540; 53. isten 532; 59. szív 498; 77. magyar 393; 111. halál 278; 125. anya 247; 157. álom 204; 165. gyermek 192; 180. szeret 183 stb.

A világban van *Shakespeare-*, *Dante-szótár*, a mi *Zrínyi-*, *Petőfi-*, *Arany-*, *Juhász Gyula-*, *Radnóti-szótárunk*, így együtt, hallatlan nagy érték, mely magyar nyelvünk csodálatos gazdagságát, szépségét foglalja magában. Hogy mi magunk hány szót ismerünk, használunk, és mennyi van a nyelvekben, soha nem tudjuk meg. De legalább már böngészhetünk a magyar irodalom legjobbainak írói szótáraiban!

Nagy öröm számunkra, hogy a magyar kormány támogatásával az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának kiadásában, a gyomai Kner Nyomda csodálatos kivitelezésében 2017-ben, Arany János születésének kétszázadik évfordulójára megjelenhet az *Arany-szótár*, és odakerülhet a könyvtárak és Arany János kedvelőinek a polcaira. A magyar nyelv és irodalom páratlan diadala ez!

Balázs Géza

Irodalom. Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin, T. Somogyi Magda (készítette): Jókai-szótár. A–K, L–Z. Unikornis, Budapest, é. n. [1992]; *Beke József*: Arany János költői nyelvének szótára. I–III. kötet. Szerk.: Balázs Géza. Anyanyelvápolók Szövetsége, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Inter Kft., Budapest, 2017; *Lehr Albert* (magyarázta): Arany János: Toldi. Költői elbeszélés. 14. kiadás. Franklin-Társulat, Budapest, 1922; *Mártonfi Attila*: Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra. Magyar Nyelv 110. 2014: 30-46. <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/14-1/martonfi14-1.pdf>; *Kiss Margit*: Netes Mikes. Másfél millió törökországi szó. Élet és Tudomány, 2015. 02. 06. http://www.eletestudomany.hu/netes_mikes; Mikes-szótár: <http://mikesszotar.iti.mta.hu/>; *Pásztor Emil*: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

Függelék

A címszavak és alcímszavak száma és előfordulása az Arany-szótárban

Kezdőbetű	Szám	Előfordulás
A, Á	1030	35 249
B	1248	8146
C	134	585
CS	474	3846
D	425	4815
DZS	1	1
E, É	1884	24 319
F	1632	10 939
G	257	1587
GY	246	1927
H	1348	19 267
I, Í	497	9674
J	271	3573
K	2270	18 072
L	998	8459
LY	4	14
M	1855	26 013
N	501	13 265
NY	249	1777
O, Ó	405	4463
Ö, Ő	556	4143
P	671	4546
Q	6	12
R	733	4834
S	582	10 681
SZ	1174	10 805
T	1154	10 525
TY	3	12
U, Ú	261	3487
Ü, Ű	133	1110
V	1158	14 497
W	0	0
X	1	12
Y	1	1
Z	191	1064
ZS	70	305

A statisztikákban minden szó csak a szótárbeli első szófaja szerint szerepel.